

TİCARET HADLERİNİN TEORİK YAPISI

Doç. Dr. İ. Hakkı DÜĞER*

I. GİRİŞ

Güncelliğini hiç kaybetmeyen sorunların başında fiyat hareketleri gelmektedir. Tüm dünya ülkelerini etkileyen, bazılarında kâr ve kuvvet sağlarken bazılarının iktisadi ve sosyal yapısını bazen fiyat değişimleri, ekonomiyi yönlendirenleri olduğu kadar, teorisyenleri de sürekli uğraştırmaktadır. Gerek iç ve gerekse dış ekonomik dengelerin değişmesine yolaçan fiyat faktörü, klasik liberal iktisatın ile-ri sürdüğü gibi sadece arz-talep şartlarına bağlı kalmayıp, daha pek çok faktörün etkisi altındadır. Çünkü, günümüzde en yaygın piyasa şekilleri oligopol ve monopollü rekabet piyasalarıdır (1).

İster gelişmiş, isterse az gelişmiş olsun, tüm ülkelerde eksik rekabet şartları nedeniyle fiyatlar, kontrollü fiyatlar olmaktadır. Özellikle az gelişmişlerde, fiyat politikası kalkınmanın en önemli finansman aracı olarak kullanılmaktadır (2). Yine az gelişmişlerde tarım kesiminin ekonomi içindeki ağırlığı ve tarımsal nüfusun nisbi büyüklüğü, bu sektörün kamu kesimince sürekli himaye edilmesini gerekli

(*) Ana. Üni. Kütahya İktisadi ve İdari Bilimler Fak. Öğr. Üyesi

(1) A. TÜRKBAL, «Mikro İktisat», Ata. Üni. İsl. Fak. Yay. Erzurum 1983. s. 471.

(2) Bkz., E. MANİSALI, «Gelişme Ekonomisi», İstanbul, 1975, İ.H. DÜĞER, «Enflasyon ve Parasal Dinamikleri», Ana. Üni. Yay. No: 23, İİBF Yay. No. 8, Eskişehir 1983, s. 70; B.B. AGHEVLI and M. KHAN, «Inflationary Finance and Dynamics of Inflation», A.E.R. June, 1977.

kılmaktadır (3). Dış ticarete ise korumacılığın kaldırılıp, serbest ticaret ilkelerinin hakim olması savunulurken uygulamada gelişmiş ve az gelişmiş tüm ülkeler korumacılık önlemlerini daha da arttırmaktadır (4).

Tarımsal bünyeli az gelişmiş ülkelerin, gelişmiş ülkelerle yaptıkları ticarete daima sömürülmekte olduğu görüşü pek çok kimse tarafından kabul edilmektedir (5). Çünkü dünyada sanayi mallarının fiyatları, tarım malları fiyatlarından daha hızlı artarak, tarımsal bünyeli ekonomilerden kaynak transferi yapılmaktadır (6). Başka bir deyişle nisbi fiyatlar tarım ürünleri aleyhine işlemektedir.

Bir ülkenin diğer ülkelerle yapmış olduğu ticaretteki kayıp ve kazançlarını, ülke içinde ise sektörler arasındaki ticarete hangi sektörün bu ticaretten daha kârlı çıktığını belirlemede başvurulacak analiz yöntemlerinden biri de «ticaret hadleri» yaklaşımıdır (7).

Ticaret hadleri dahili ekonomi açısından ele alınırken, çok basit olarak iki temel sektörün, fiyat, miktar ve verimliliklerinde görülen farklı gelişme nedeniyle ortaya çıkan karşılıklı kayıp ve kazançların analizi yapılmış olmaktadır. Bu bir yaklaşım tarzıdır. Sektörlerarası ilişki veya ekonomik gruplararası ilişki veya ekonomik gruplararası ilişki daha kompleks olarak «endüstrilerarası yaklaşım» modelleri çerçevesinde de analiz edilebilir. Veya gelişmekte olan ülkelerin belirli yapısal özelliklerini analizde «yapısal yaklaşım» lardan da yararlanılabilir (8). Esasen bu yaklaşımların bir anlamda sonucu olarak kabul edebileceğimiz fiyatlar ve onların nisbi değişimleri, çalışmamızın odak noktasını teşkil etmektedir.

- (3) Bkz. H. ÇİVİ, «Tarımsal Ürünlerde Taban Fiyatlar ve Türkiye'de Taban Fiyat Politikası», Ata. Üni. Yay. No. 485, İşl. Fak. Yay. No. 59, Erzurum, 1977, s.25.
- (4) S. GOLT, «Newforms of Protectionism», The State of World Economy, EYB, 1980, p.52.
- (5) Bkz. Ç. KURDOĞLU, «Dış Ticaret ve Teknik Seçimi», A.Ü. SBF Yay. No.381, Ankara, 1975, s.9.
- (6) Bkz. W. ALBRECHT, «Economics» Prentice-Hall. Inc. N.J. 1979. s.374.
- (7) Bkz. H.G. BRAINARD, «Uluslararası İlişkiler», AİTİA yay. no.84, Çev. O. TEKOK, Ankara, 1975, s. 118.
- (8) Bkz. E. BOCUTOĞLU, «Endüstrilerarası Yaklaşım», K.Ü. İİBF, Dergisi, Cilt 1, Sayı:2 Yıl. 1985, s.79; H. ÖZYURT, «İktisadi Planlama», Ders Notları, K.Ü. İİBF Yay. No.24, Trabzon, 1985; A.KILIÇBAY, «Kantitatif İktisat Teorisi ve Politikası», İ.Ü. İkt. Fak. Yay. Sermet Matb. İstanbul, 1970.; H.B. CHENERY and P.G. CLARK, «Endüstrilerarası İktisat» ODTÜ, İd. Bil. Fak. Yay. No.5, Ankara, 1965.

Fiyatların sanayi kesiminde tekelci davranışlar nedeniyle veya piyasaya hakim olan birkaç firmanın «Centilmenlik anlaşma» ları yoluyla örtülü fiyat kartelleri oluşturmaları nedeniyle ve nihayet ekonominin sanayi kesiminde büyük ağırlığı olan kamunun, ölçek ekonomisinde olamayan yapıları, yönetim ve organizasyon bozuklukları, politik baskılar, bütçe açıkları vs. gibi yetersizliklerini, sattıkları malların fiyatlarıyla kamufle etme çabaları, fiyatların klasik liberal doktrinin söylediğinin çok dışında teşekkül etmesine neden olmaktadır. Sanayileşmiş ülke karşısında dış ticaret haddi gerileyen ülke gibi, iç ekonomide de az gelişmiş tarım sektörü nisbi olarak da olsa, sanayi sektörü karşısında gerilemekte veya ticaret hadleri aleyhine dönmektedir. Sanayi sektörünün gelişmiş Batı ülkelerinin gerisinde olmasına rağmen devamlı teknoloji transferi yapımları karşısında tarım kesimi nisbi olarak geri kalmakta, bu ise sanayi mallarının tarım malları karşısında fiyat hadlerinin leyhe dönmelerini devamlı kılmaktadır.

Fiyat hareketleri yoluyla tarım ve sanayi arasındaki ticaret hadlerinin değişimi, gelir dağılımında büyük çarpılmaya neden olmaktadır. Gelir dağılımındaki bozulmanın iktisadi, sosyal ve politik sonuçları üzerinde çalışmamızın son kısmında durmak istiyoruz.

İç ticaret hadleri konusunda literatürde eser sayısı oldukça azdır. Bu nedenle de, çalışmamızın birinci darboğazını teorik temel vermede karşılaştığımız kaynak yetersizliği oluşmaktadır. Eksikliklerimizin yanında, sistematik bir hayata düşmeden konuyu ortaya koyabilmişsek, bunun ilerki çalışmalara yardımcı olacağı gibi, bilgi edinmek isteyenlerde faydalı olacağını ümit ediyoruz.

II. GENEL OLARAK TİCARET HADLERİ

1- TİCARET HADLERİNİN TANIMI

Geniş iktisat literatüründe, «iç ticaret hadleri» kavramı oldukça az işlenmiş bir konudur (9). Konunun önemi kadar üzerinde durulmamıştır. Buna karşılık, «Dış ticaret hadleri» kavramı ise, hem

(9) Bu konuda bkz.: G. KAZGAN, «Tarım ve Gelişme» İ.Ü. İkt. Fak. Yay. Fak. Mat. İst. 1977, s. 367-367.; O. VARLIER, «Türkiye'de İç Ticaret Hadleri», T.C. Başbakanlık, DPT, SPD Yayım Şb. Şubat 1978.; M. SINGER, «The Economic Advance of Turkey» Turkish Econ. Soc. Publ. Ayyıldız Matb. Ankara, 1977, s.225, 394.

yerli, hemde yabancı literatürde oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Genel olarak «Ticaret Hadleri Kavramı»nı tanımladıktan sonra, çalışmamızın odak noktasını teşkil eden «iç ticaret hadleri» kavramını daha sonra da «dış ticaret hadleri» kavramlarını açıklamaya çalışacağız.

Alınan, satılan malların miktarını ve bunların mübadele edildiği fiyatı gösteren ölçüye ticaret haddi denir (10). Ticaret haddi, belirli bir başlangıç dönemine göre, satılan ve alınan malların nisbi fiyatlarındaki değişme dolayısıyla ticaretten elde edilen kazançları, ya da uğranılan kayıpları ifade eden bir kavramdır (11). «Mübadele Haddi»de denilen ticaret hadleri, gerçekte farklı anlamlarda kullanılabilir. Belirli mallar veya faktörlerin mübadelesi söz konusu ise, bu iki mal veya faktör arasındaki fiyat veya miktar açısından bir karşılaştırma yapıldığını vurgulamak için, spesifik bir tanım yapılmaktadır. Meselâ, tarımsal ürünlerin sanayi ürünleriyle ticaret haddi denildiğinde her iki kesim nisbi fiyatlarının oranlanması kastedilmektedir (12).

Ticaret haddini (TH) ile gösterirsek, aşağıdaki gibi basitçe formüle edebiliriz;

$$TH = \frac{F_T}{F_S}$$

Burada ; F_T : Tarım ürünleri fiyat indeksi

F_S : Sanayi ürünleri fiyat indeksidir.

Yukarıdaki formülde iki sektör genel olarak gösterildiği için tüm ürünlerin fiyatı indekste yer alacaktır (13). Böyle olabildiği gibi, iki sektörü temsil edebilecek mal buketleri veya spesifik iki malın fi-

(10) C.P. KINDLEBERGER, «Uluslararası İktisat» Çev.: N. SERİN, Doğan Yay., Ankara, 1970, s.54.

(11) H. SEYİDOĞLU, «Uluslararası İktisat», Turhan Kitabevi, 4. Baskı, Ankara, 1982, s.483.

(12) KAZGAN, A.g.e., s.357.

(13) İç ticaret sözkonusu olduğunda İstatistikî bilgi elde edilebilen tüm tarım ve sanayi malları indekste yer alacaktır. Veya bu iki sektörü temsil eden mallar alınacaktır. Halbuki, dış ticarete ise her türlü tarım malı ihraç edilemeyeceği ve her türlü sanayi malı da ithal edilmediği için indekse giren mallar sayısı ve cinsleri farklı olacaktır.

yat indeksleri oranlanarak belli bir ticaret haddi kavramı da tanımlanabilmektedir. Bu genel açıklamadan sonra, «iç ticaret hadleri» kavramını açıklamaya çalışalım; Tarım ve tarım dışı sektörler arasındaki mübadele hadleriyle ilgili bir gösterge olan iç ticaret hadleri, tarım ürünleri fiyat indeksi ile sanayi ürünleri fiyat indeksi arasındaki bir oran olarak kullanılır (14).

Diğer bir tanım da, «tarım kesimine tarımsal mallar karşılığı ödenen fiyatlarla, bunların sanayiden aldıkları tüketim mallarına ödedikleri fiyatlar arasındaki oran» şeklinde ifade edilmektedir (15). Bu tanım şu açıdan eksik görülmektedir; Tarım geliri elde edenler, bu gelirlerini sadece sanayi tüketim mallarına harcamazlar. Aynı zamanda tarım sektöründe üretimi sürdürebilmek için tarımsal sanayi girdilerinde ihtiyaç duyarlar ve harcama yaparlar. Eğer sadece tüketim malları gözönüne alınırsa, sanayi girdisi kullanmayan tarım kesiminin, yani tarım işçilerinin, sanayi ürünleri karşısındaki alım gücünün değişimini gösteren bir ölçü niteliğinde olacaktır (16).

İç ticaret haddini (İTH) aşağıdaki gibi formüle edebiliriz (17);

$$ITH = \frac{F_A}{F_B}$$

Burada ; F_A : A malı veya mallar grubu fiyat indeksi

F_B : B malı veya mallar grubu fiyat indeksidir.

Yukarıdaki formül, mal ticaret hadlerindeki değişimi göstermektedir. Bunun yanında üretim faktörlerinin değişimini gözönüne alan ticaret haddi de şöyle formüle edilir.

$$FTH = \frac{F_E}{F_S}$$

Burada F_E , F_S : emek, sermaye faktörlerinin fiyat indeksidir.

Buraya kadar iç ticaret hadlerini tanımlamaya çalıştık. Uluslararası ticaretin bir ölçüsü olarak dış ticaret haddi kavramı ise

(14) VARLIER, A.g.e., s.1.

(15) Ü. EĞECİ, «Tarımın Ekonomik Kalkınmadaki Yeri», T.C. Başbakanlık DPT Yay. No.91, Ankara, 1966, s.1.

(16) VARLIER, A.g.e., s.1.

(17) KAZGAN, A.g.e., s.357.

ilk defa D.Ricardo tarafından ortaya atılmıştır (18). Uluslararası iktisat disiplininin ülke dış ticaretini analiz ederken başvurduğu bir yöntemde dış ticaret hadleri yaklaşımıdır (19). Uluslararası iktisat literatüründe yer alan dış ticaret hadleri konusunda da birkaç tanım vererek açıklamalarımızı sürdürüelim. Genel olarak dış ticaret hadleri, bir ülkenin ihracat fiyatlarının, ithalat fiyatlarına oranı olarak tanımlanır (20). Dış ticaret hadleri en geniş anlamıyla, bir ülkenin ihracat malları fiyatlarıyla, ithal malları fiyatları arasındaki oransal ilişki olarak tanımlanabilir (21). Bir başka biçimde ise dış ticaret hadleri, bir ihracat biriminin, bir ithalat birimiyle değiştirildiği oran olarak da tanımlanır (22). İktisadi politika tartışmalarında olduğu kadar, dış ticaret teorisinde de önem kazanan kavramlardan biri «Mübadele Ticaret Hadleri» veya «Uluslararası Reel Mübadele Oranı» kısaca, «Emtia Ticaret Hadleri»dir (23).

Buraya kadar önce genel olarak ticaret haddi kavramını, sonra iç ticaret hadlerini daha sonrada dış ticaret hadlerini tanımladık. İç ticaret hadleri konusunda yeterli kaynak olmadığı hallerde yine dış ticaret hadleri ile ilgili kavramlardan yararlanacağız.

2- TİCARET HADLERİNİN NİTELİĞİ

Kalkınma çaasındaki ülkelerde amaç hızlı sanayileşmedir (24). Halbuki sanayileşme bilgi birikimi yanında, temel olarak dahilde sermaye birikiminin büyüklüğüne bağlıdır (25). Kalkınmanın ilk döneminde gelir düzeyinin düşük olması nedeniyle gönüllü tasarruflar

- (18) O. KUMBARACIBAŞI, «Dış Ticaret Teorisi ve Uluslararası Ekonomi», Kalite Mat, Ankara, 1976, s.77.
- (19) Ü. EĞERCİ, «Tarımın Ekonomik Kalkınmadaki Yeri», T.C. Başbakanlık, DPT Yay. No.91. Ankara, 1966, s.1.
- (20) SEYİTOĞLU, A.g.e., s.91.
- (21) KUMBARACIBAŞI, A.g.e., s.78.
- (22) E. ALKIN, «Uluslararası Ekonomik İlişkiler», İst. Ün. İkt. Fak. Yay. No.404, İst. 1978, s.51.
- (23) G. HABERLER, «Dış Ticaret Teorisine Genel Bir Bakış», İst. Ün. İkt. Gel. Enst. Yay. No.12, İst. 1970, s.57.
- (24) Bkz. S. ÜLGENER, «Milli Gelir İstihdam ve İktisadi Büyüme», Der Yayınevi, İst. 1976. s.426-27; R.G. LİPSEY, «Positive Economics», Fourth Edition, London, 1975. s. 735-739; C. ALPER, «Az gelişmiş Ülkelerin Dış Tic.....», Turhan Kitabevi, Ankara, 1982, s.65. E. ÇARIKÇI, «Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları», Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, s.13.
- (25) Bkz. V. SAVAŞ, «Kalkınma Ekonomisi», Ar Basım Yay. İst. 1982, s.27.

yetersizdir (26). Liberal ekonomik sistemi benimsemiş ülkelerde tasarrufların yeterli olmaması halinde kalkınmanın hızlandırılması için fiyat mekanizması yoluyla sanayi kesiminde sermaye birikimi sağlanmaya çalışılır (27). Bunun için de tarım ürünlerinin nisbi fiyatları giderek düşürülür. Sanapileşme sürecinde, belli aşamalarda, sanayi kesiminde sermaye birikimini arttırıcı ya da sanayiye finanse edici niteliği dolayısıyla, genellikle fiyat makasının tarım kesimi aleyhine dönmesi tabii olarak beklenir (28).

Tarım ürünleri fiyatları, sanayi ürünlerinin fiyatlarının altında kalırsa bir yandan tarım kesimi sanayiye ucuz tarımsal girdi sağlarken, öte yandan emeğin fiyatının da düşük tutulmasına imkan verir. Ne varki, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesinden yalnız sanayi değil, ticaret sektörü de yarar sağlar. Henüz ticari kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçememiş, az gelişmiş ülkelerde sanayi sektörünü desteklemek için tarım aleyhine gelişen ticaret hadlerinden daha çok ticari kesim yararlanmaktadır (29).

Az gelişmiş ülkelerde büyüyen ticari sermayenin her zaman yatırımları arttırmadığı, yüksek cirolu döner sermaye şeklinde kullanıldığı çok görülmektedir. İç ticaret hadlerinde sanayi lehine değişiminin, sanayi politikası aracı olarak kullanılmasında, bu durumun ne olduğunun iyi bilinmesi gerekir. Yani ticaret hadleri yardımıyla tarımdan sanayiye kaynak aktarma olgusu kalkınma sürecinde, tarımdan çekilen kaynakların sanayi sektörüne kanalize edilebildiği ölçüde önemlidir. Aksi halde tarımdan kaydırılan kaynaklar ticari kesimde takılıp kalıyorsa, bir taraftan tarımın kalkınması ve tarımsal nüfusun nisbi olarak refah düzeyi gerilerken, diğer taraftan bu kesimin sanayi mallarına olan talebi geriler. Böylece, hem sanayi, hemde tarım kesimi birlikte zarar görürler.

Kısaca, iç ticaret hadlerinde artış, yani İTH = $\frac{F_2}{F_1}$ formü-

lündeki İTH'nin büyümesi tarım sektörü satınalma gücünün diğer sektör karşısında büyüdüğünü gösterir, veya tarım sektörünün nisbi olarak sanayiye göre iyileştiğini gösterir. Bu yolla tarım sektörü,

(26) Bkz. SAVAŞ, A.g.e., s.57-66.

(27) Bkz. İ.H.DÜĞER, A.g.e., s.66.; SAVAŞ, A.g.e., s.66.

(28) VARLIER, A.g.e., s.1.

(29) Ibid, s.2.

mübadele yoluyla sanayi sektöründen kendi tarafına kaynak aktarmaktadır. Tersî olması halinde ise sanayi sektörü nisbi olarak tarımdan daha hızlı iyileşmektedir. Fakat sanayinin tarımdan kaynak aktarması gerçekten bu gelirin sanayi yatırımına dönmesi halinde sanayi açısından olumlu olarak nitelenebilir. Yoksa, yükselen nisbi fiyatlara rağmen bir kısım kaynak ticaret sektöründe takılıp kalabilir (30).

3- KAVRAMIN DOĞUŞU

«Ticaret haddi» kavramı ilk defa D.Ricardo ve S.Mill tarafından ortaya atılmıştır. Ticaret hadlerini (terms of trade) kullanan da A. Marshall olmuştur (31). Uluslararası ticaret teorisi ortaya atıldığından beri, dış ticaretin, mevcut tüm ekonomiler için yararlı olacağı ispat edilmeye çalışılmıştır (32). Yani, korumacılık kaldırılarak, dış ticarete sağlanacak serbestliğin bir bütün olarak dünya refahını arttıracığı savunulmaktadır (33). Klasik iktisatçılardan, günümüz modern iktisatçılarına kadar hep serbest dış ticaretin yararlı olacağı belirtilmektedir. Fakat, her ekonominin, her zaman dış ticarettten avantajlı çıkacağını savunmak mümkün değildir (34). Uluslararası ticaret yoluyla toplam refahta bir artış olmaktadır. Bu artışın ekonomide sosyal sınıflar veya sektörler arasında nasıl dağıldığının önemi gibi, ülkeler arasında da ne şekilde paylaşıldığı önemlidir. İşte ticaret hadleri kavramı bu soruları cevaplamaya çalışmaktadır.

A- TEKLİF EĞRİLERİ ve TİCARET HADLERİ

Dış ticaret teorisi arz yönünden «Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi» tarafından açıklanmaktadır (35). Bilindiği gibi bu teori, üretim maliyetleri üzerinde durarak, her ülkenin karşılaştırmalı olarak üstün oldukları üretim dallarında uzmanlaşarak, bu ürünleri ihraç edip, üstünlüğe sahip olmadıkları dallardaki ürünleri de ithal etme-

(30) İbid, s.3.

(31) KUMBARACIBAŞI, A.g.e., s.78.

(32) İbid, s.78.

(33) F. MACHLUP, «International Monetary Economics», George Allen and Unwin LTD. London, 1970, s. 210.

(34) KUMBARACIBAŞI, A.g.e., s.78.

(35) R. KARLUK, «Uluslararası Ekonomi», Bilim teknik Yayınevi, İstanbul, 1984, s.73.

leri gerektiğini belirtmektedir (36). D.Ricardo'nun bu teorisi birkaç yönden eksiktir. Özellikle ticaretin hangi fiyattan gerçekleşeceğini ve yapılacak ticaretin hacminin ne olacağı konularında tam bir açıklık yoktur. Bu ve benzer soruların cevaplanabilmesi için dış ticaret teorisinde talep ile ilgili faktörleri açıklamamız gerekmektedir.

J.S.MILL, Uluslararası fiyatların «Karşılıklı Talep Kanunu»na bağlı olduğunu açıklayarak, talep eğrilerine ilk defa yer veren iktisatçı olmuştur. Buna göre, dünya fiyatlarının oluşumu, ticaret yapan ülkelerin birbirlerinin mallarına olan nisbi taleplerinin şiddetine bağlıdır (37). Uluslararası fiyatlar, iç fiyatlar düzeyinde oluşur, çünkü hiç bir ülke iç piyasada daha ucuza satınalabileceği bir malı dışarıdan daha pahalıya ithal etmek istemez. Buna göre her ülkenin, kendi iç fiyatları arasındaki ticaret hadleri, ülkelerin birbirlerinin mallarına olan karşılıklı talebi ile oluşacaktır (38). Karşılıklı talep, bir ülkenin ihraç malından vereceği belli miktar karşılığında ne ölçüde ithal malı talep edeceği şeklinde tanımlanabilir. Veya karşılıklı talep, ülkenin talep edeceği belli miktar ithal malı karşılığında, kendi malından ne miktarda teklifte bulunacağını ifade eder. Karşılıklı talep kanununa göre oluşan uluslararası fiyat, her iki ülkenin ticaret dengesini düzenleyecek şekilde belirlenmelidir.

Uluslararası ticarete fiyat yukarıda açıklandığı şekilde belirlenirken, iç piyasada ise fiyat, aynı şekilde arz-talep tarafından belirlenmektedir. Kapalı bir ekonomi varsayımı altında piyasada üretim ve tüketim dengesinin nasıl oluşacağını üretim imkanları eğrisi ve farksızlık eğrileri yardımıyla açıklayabiliriz.

Aşağıdaki şekil bir ülkenin üretim imkanı eğrisini göstermektedir. Sonsuz sayıdaki farksızlık eğrilerinden birisi bu eğriye teğet olur. Bu noktada üretim ve tüketim dengededir. Ekonomi, sonsuz sayıdaki makina, buğday bileşiminden birisi olan D noktasındaki bileşimi tercih eder. Toplum ise oq_1 kadar makina ve oq_2 kadar buğday tüketerek en yüksek tatmin düzeyine ulaşır (39).

Ekonominin genel denge noktasında dönüşüm ve farksızlık eğrilerine teğet olan PP doğrusunun eğimi, iki mal arasındaki yurtiçi

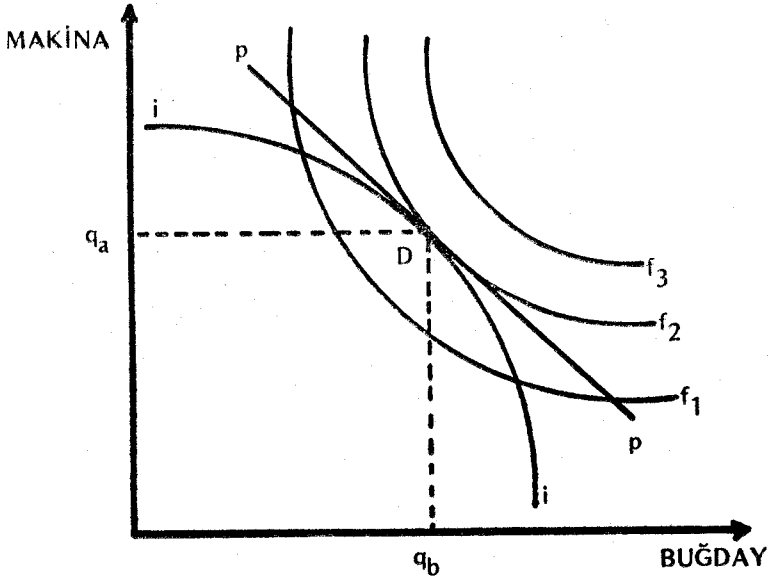
(36) SEYİDOĞLU, A.g.e., s.17.

(37) İbid, s.42.

(38) KARLUK, A.g.e., s.74.

(39) SEYİDOĞLU, A.g.e., s.51.

değişim oranını (iç ticaret hadleri) ifade etmektedir. İç piyasada ticaret hadleri böyle oluşurken, acaba uluslararası hadler nasıl oluşmaktadır?

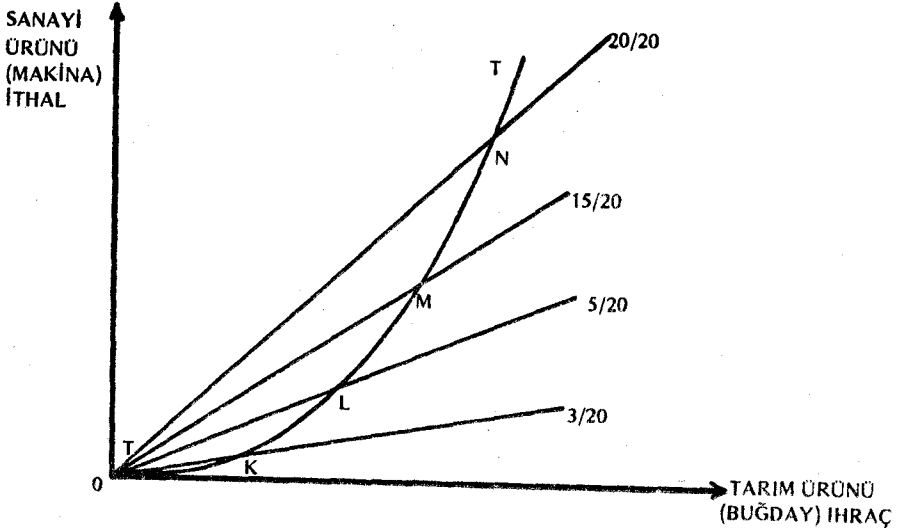

ŞEKİL: 1. 1- Üretim İmkani Eğrisi ve Genel Denge

J.S. Mill'e göre değişim oranları bir ülkenin diğer bir ülkenin ürettiği mallara karşı olan talebiyle oluşmaktadır. Ticaret yapan iki ülkenin karşılıklı talebi, fiyat doğrularının (değişim oranlarının) eğimlerinin eşitlenmesine yol açmaktadır. Mill'in bu görüşü önce A. Marshall daha sonrada Edgeworth tarafından teklif eğrileri analiziyle açıklanmıştır (40). Teklif eğrisi, çeşitli dünya fiyatlarından belirli miktardaki ithal malı karşılığında ne miktar ihrac malı teklif edileceğini gösteren bir eğridir (41). Teklif eğrisi bir ülkenin belli bir maldan elde etmek için teklif ettiği başka bir malın değişik miktarlarını gösterir ve yukarıdaki şekilde görüldüğü gibi bir eğridir. Bu eğriye göre buğday üretip satmak isteyen A ülkesi, K noktasında buğday satmayacaktır, çünkü 20 buğday verip 3 makina alacaktır. Ticaret haddi 3/20 dir. L noktasında ise 20 buğdaya karşılık 5

(40) KUMBARACIBAŞI, A.g.e., s.68.

(41) KARLUK, A.g.e., s.75.

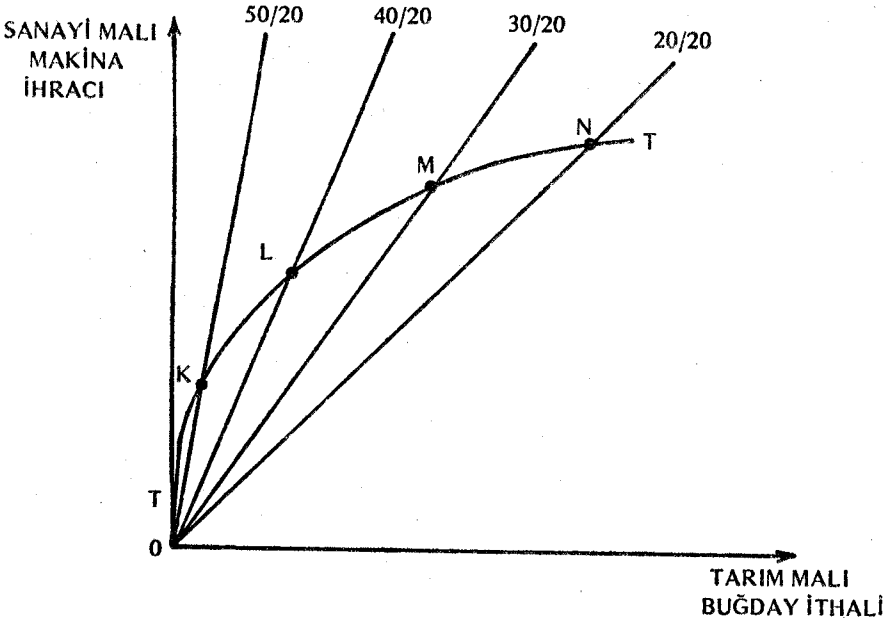

ŞEKİL: 1. 2- Teklif Eğrisi (Buğday) İhraç

makina alacaktır. Makina ithalatı arttıkça makinaya olan ihtiyaç azalacağından, giderek aynı miktar buğday karşılığında daha fazla makina alacaktır. Bu ticaret haddinin sırasıyla 3/20, 5/20, 15/20 ve 20/20 gibi giderek iyileşmesi demektir. Yani ticaret haddi doğrusunun eğimi arttıkça ticaret A ülkesinin lehine gelişmektedir. TT ile gösterdiğimiz teklif eğrisine göre sanayi ürünü ithalatı arttıkça, bu ürünün fiyatı düşmektedir. Bunun karşılığında buğday ihraç edildiği için iç piyasada buğday azalacağından iç fiyat artmaya başlar, bu ise ithal malı olan makine karşılığında daha az buğday önerilmesine neden olur. İşte bu teklif eğrisi A ülkesi için buğday karşılığında elde edilen makina miktarını gösteren bir «Talep Eğrisi» olarak kabul edilebilir (42).

Sanayi malı üreten B ülkesi için ise durum A ülkesinin tersinedir. Aşağıdaki şekilde görüldüğü gibi B ülkesinin ticaret hadleri, bir

(42) KINDLEBERGER, A.g.e., s.48.

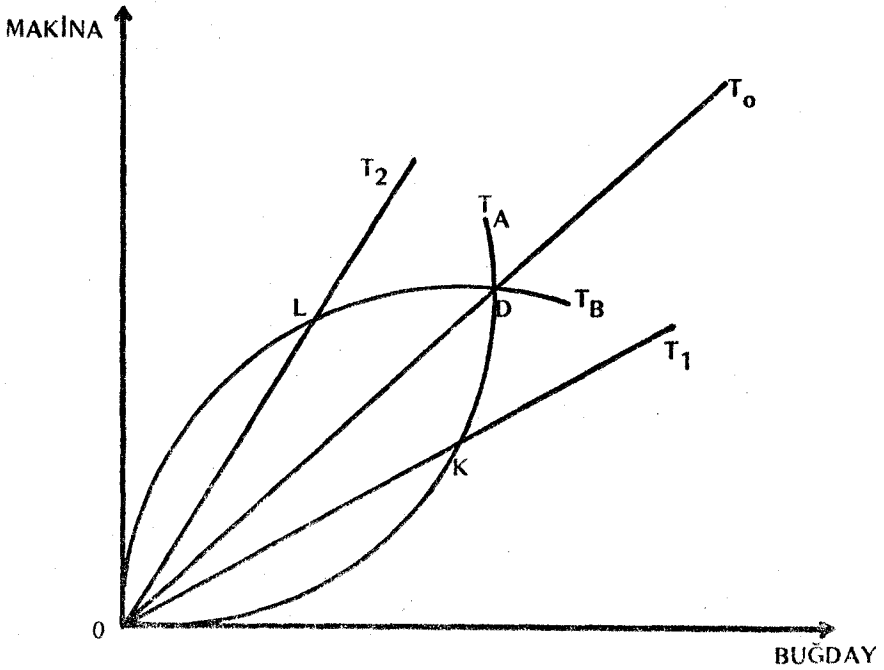
ŞEKİL: 1. 3- Teklif Eğrisi

ülkenin fiyat doğrusu olan 50/20 den daha aşağı indikçe (eğimi azaldıkça) ülkenin ticaret haddi iyileşmektedir. Diğer bir ifadeyle B ülkesinin buğday karşılığında teklif ettiği makina azalmaktadır (43). İki ülkenin teklif eğrilerini böylece gördükten sonra denge ticaret haddinin nasıl oluşacağını kolaylıkla gösterebiliriz. Denge ticaret haddi, A ve B ülkesinin ithal ve ihrac ettiği malların birbirine eşit olduğu değişim miktarıdır. Bunuda aşağıdaki şekil yardımıyla açıklayalım;

D noktasında T_0 ticaret haddinde denge oluşur. Çünkü T_1 ticaret haddinde A ülkesi daha çok buğday verip daha az makina almaktadır. T_2 ticaret haddinde ise B ülkesi daha çok makina verip, daha az buğday almaktadır. Halbuki D noktasından geçen T_0 ticaret haddinde

(43) İbid, s.48.

her ikisi içinde kabule şayan bir değişim miktarı sözkonusudur, ve bu ise denge noktasıdır (44).

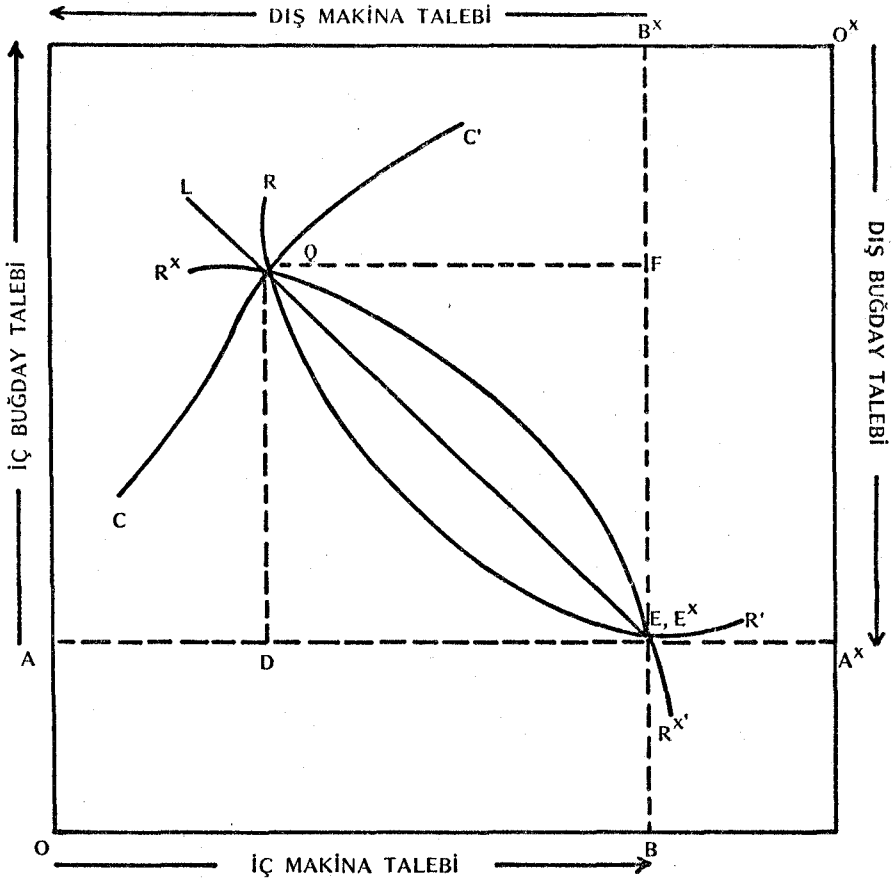

ŞEKİL: 1. 4- Denge Ticaret Haddi

İki ülke arasındaki ticaret hadlerinin oluşumunu aynı şekilde, fakat değişik bir şekil yardımıyla aşağıdaki gibi de açıklayabiliriz. «Tüketim Kutusu Diyagramı» adını verdiğimiz yukarıdaki şekilde, koordinatlar dünya makina ve buğday üretimini göstermektedir. RR' iç ülke teklif eğrisini «O» orijinine göre, dış ülkeler teklif eğrisi ise «Ox» orijinine göre R×R×' ile gösterilmiştir. Yani simetrik bir gösterim sözkonusudur. Sesbest ticaret dengesi görüldüğü gibi Q noktasında oluşmaktadır. Denge ticaret hadlerini L doğrusu göstermektedir. Bu şekilde, Q her bir ülkenin makina ve buğdaydan ne kadar tükettiğini gösterir. İç ülke AD kadar makina, ve BF kadar buğday

(44) SEYİDOĞLU, A.g.e., s.45.

tüketmektedir. $A \times D$ kadar makina ve $B \times F$ kadar buğday da dış ülkeler tarafından tüketilmektedir. İç ülke DE kadar makina ihraç edip, karşılığında QD kadar buğday ithal etmektedir. Böylelikle her ülkenin ihracat ve ithalatları dengede olup, mal piyasasında fazla ve eksik yoktur (45).

ŞEKİL: 1. 5- Tüketim Kutusu Diyagramı

(45) R.E. CAVES, R.W.JONES, «World Trade and Payments» Little, Brown and Company, Boston, 1973, s.22.

Bu teklif eğrileri yaklaşımını iç ticaret haddi açısından yorumlamaya çalışırsak; Az gelişmiş bir tarım sektörü karşısında, gelişmiş bir sanayi sektörünün durumunu (serbest piyasa şartlarında) tarım ürününde uzmanlaşmış A ülkesinin, sanayide uzmanlaşmış B ülkesinin durumuna benzetebiliriz. Mesela, tarım sektörünün malına talep artarsa fiyatı yükseleceğinden sanayi mallarına karşı nisbi fiyatı artar veya iç ticaret haddi tarım lehine gelişir. Halbuki sanayi mallarına talep artarsa, sanayi malları fiyatları yükseleceğinden, bu malların nisbi fiyatları yükselir veya iç ticaret haddi sanayi malları lehine gelişir. Tam rekabet piyasalarında fiyat arz-talep tarafından belirlendiğine göre bu yaklaşım oldukça gerçekçidir, diyebiliriz. Fakat az gelişmiş bir ekonomide iç fiyat haddi karşılıklı talepten daha çok tekelleşen sektörlerin etkisinde tarım aleyhine gelişebilir (46). Bu nedenle de az gelişmiş ülkelerde tarım sektörü, destekleme politikalarıyla sürekli himaye edilmektedir. Nihayet diğer sektörler karşısında suplesi zayıf olan tarım sektörü gelişmiş ülkelerde bile devletçe himaye edilmektedir (47).

B- SINGER-PREBISCH TEZİ

Ticaret haddi kavramının gerek ülke içinde sosyal sınıflar arasında ve sektörler arasında, gerekse ülkeler arasında ticaretten sağlanan refah artışının nasıl bölüştüğünü gösteren bir ölçü olduğunu belirtmiştik. Keynes, Haberler ve Kindleberger v.d. tarım sektöründe ve hammadde üretiminde «azalan verimler kanunu»nun geçerli olacağını ileri sürerek ticaret hadlerinin geri kalmış ülkeler lehine gelişeceğini ileri sürmüşlerdir. Buna karşılık ise «Engel Kanunu»nun işlemesi sonucu tarımsal ürünlere ve hammaddelere olan talebin hem miktar, hem de oransal olarak düşeceğinden gelir ve fiyat esnekliği katı olmaktadır. Bu nedenle genellikle tarımsal bün-yeli ve hammadde ihracatçısı ülkelerde fiyat hadleri aleyhte gelişmektedir (48).

H. Singer ve R. Prebisch'in ilk defa, ticaret hadlerinin uzun dönemde hammadde ve tarım ürünleri aleyhine geliştiğini ileri süren

(40) Bkz. KINDLEBERGER, A.g.e., s.45, KAZGAN, A.g.e., s.360.

(47) Bkz. İ. BULMUŞ, «Tarımsal Fiyat Oluşumuna Devlet Müdahalesi» ALTIA Yay. No:113, Ankara, 1978, s.2., O. OĞUZ, «Ortak Pazar», EİTIA Yay. No:70-36 Esk. 1969, s.71.

(48) KUMBARACIBAŞI, A.g.e., s.79.

tezine «Singer-Prebisch Tezi» denilmektedir (49). Bu teze göre tarım ürünü ve hammadde ihracatçısı olan az gelişmiş ülkelerde bu malların fiyatları etahal ettikleri sanayi ürünleri fiyatlarına karşılık daha düşük bir hızla arttığı için, serbest dış ticarete, dış ticaret hadleri bu ülkeler aleyhine gelişir.

1912-1960 yılları arasında dış ticaret hadlerinin gelişimiyle ilgili yapılan 18 çalışma Singer-Prebisch tezini doğrulamıştır. Az gelişmişler aleyhine gelişen bu durumun nedeni olarak şunları sayabiliriz;

— Sanayileşmiş ülkelerde tarım ürünü ve hammaddelere olan talebin düşmesi, bu tür ürünlerin yeni buluşlarla gittikçe artan oranda ikame edilmesi,

— Sanayileşmiş ülkelerin aldıkları koruyucu tedbirler,

— Sanayileşmenin doğurduğu verimlilik artışı dolayısıyla maliyetlerdeki düşmenin sendika ve benzeri kuruluşlar baskısıyla ücret artışına ve kâra dönüştürülerek fiyatların düşmesinin engellenmesi,

— Az gelişmiş ülkelerde sağlanan verim artışlarının fiyatları düşürmesi (50).

Singer-Prebisch teze göre az gelişmiş ülkeler serbest ticaretten vazgeçip koruyucu politikalar uygulamalıdır. Kalkınmalarını hızlandırmalıdır. Karşılaştırmalı üstünlüklere göre, az gelişmişler tarımsal ürünlerde uzmanlaşsalar bile, bu sanayileşmeyi engelleyici bir nedendir. Halbuki üretken sektör, sanayi sektörü olduğu için sanayileşmenin teşviki daha önemlidir (51).

Singer-Prebisch tezi dış ticaret teorisinde kabul görmüş ve pek çok yaklaşıma temel oluşturmuştur. Ne varki bazı ampirik çalışmalar bu tezin tam olarak doğruluğu konusunda şüpheler uyandırmış ve karşı görüşler ileri sürülmüştür (52).

Bilindiği gibi, dış ticaret hadlerinin, devamlı olarak gelişmekte olan ülkeler aleyhine işlediği Singer-Prebisch ve Myrdal tarafından

(49) N. SERİN, «Kalkınma ve Dış Ticaret» Ank. Üni. SBF Yayın No:310, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972, s.121.

(50) Bkz. KARLUK, A.g.e., s.174-176, SERİN, A.g.e., s.121-141.

(51) SERİN, A.g.e., s.80.

(52) KARLUK, «Türkiye'de İhracata Yönelik Dış Ticaret Politikası ve İhracatın Yapısal Analizi», EİTİA Yay. No.237/158. Esk. 1981, s.95.

ileri sürülmüştür. T. Morgan'ın belirttiği gibi, 1960 yılına kadar yapılan 10 çalışmadan 3'ü dış ticaret hadlerinin ilkel ürünler satan ülkeler lehine geliştiğini göstermiştir. G. Meier, ampirik çalışmalardan elde edilen rakamların, dış ticaret hadlerinin devamlı olarak gelişmekte olan ülkeler aleyhine işlemediğini belirlemiştir (53). Ampirik çalışmalara ilişkin rakamlara ilişkin rakamların derlenmesi sonuçlar hakkında bazı şüpheler uyandırmaktadır. Çünkü, az gelişmiş ülkeler ticaretinin eski dönemlerine ait rakamlar, İngiltere'nin dış ticaretiyle ilgili rakamların tersi alınarak bulunuyordu. O nedenle İngiltere'nin dış ticaretine ait verilerin tersi alınarak yapılan hesaplamalar yanlış sonuçlara ulaşmaya neden olmaktadır. Yine İngiltere'ye ait verilerin sanayileşmiş ülkeler ticaretini temsil etmesi de mümkün değildir. Çünkü, her ülkenin ticaret hadlerinin gelişimifarklı farklıdır. Bu çalışmalarda, sanayileşmiş ülkelerin, sanayi ürünleri, az gelişmişlerin de ilkel ürünler sattığı varsayılarak ticaret hadleri hesaplanmıştır. İkel ürün denilince yiyecek hammaddeler, petrol vs. bulunmaktadır. Halbuki, bazı azgelişmişler ithalatı içinde ilkel ürünler bulunduğu gibi, yine bazı gelişmiş ülkeler ithalatı içinde sanayi ürünleri de bulunmaktadır. Yani, iki ülke arasındaki ticaret haddi hesaplanırken aşırı bir soyutlama yapılmakta, dolayısıyla sonuçlar da gerçeği yeterince yansıtmamaktadır. Bunun yanında, dış ticaret haddi hesaplanırken kullanılan fiyat indekslerinde, ürün çeşitlemesi, kalite değişimleri, ulaşım maliyetlerindeki azalmaların etkisi yeterince vurgulanmamaktadır. Bilindiği gibi sanayi ürünlerinde kalite yükselmesi ve ürün çeşitlemesi, tarım ürünlerine nisbetle çok daha fazladır. Bu ise, ticaret hadlerinin tarım aleyhine sanıldığından daha az geliştiğini belirtir. Başka bir deyişle, aynı miktar sanayi ürünü karşılığında daha fazla tarım ürünü verilmiştir ama sanayi ürünündeki kalite yükselmesi nedeniyle aradaki değişim oranı görünenden daha küçük olmaktadır (54).

Ampirik çalışmalarda İngiltere için bulunan dış ticaret hadleri indeksinin tersi gelişmekte olan ülkeler için kullanıldığına göre şu eksikliği de beraberinde getirmiş olacaktır. İkel ürün ihraceden az gelişmişler mallarını daha çok deniz yoluyla ve yabancı gemilerle yapmışlardır. Zaman içinde deniz ulaşımında azgelişmişler lehine kaymalar, ilkel ürün üretenlerin, sanayileşmiş ülkelere yapmış ol-

(53) KARLUK, A.g.e., s.96.

(54) Bkz. KUMBARACIBASI, A.g.e., s.77, SAVAŞ, A.g.e., s.213, SERİN, A.g.e., s.116.

dukları ihracatın daha fazla olması sonucunu doğuracaktır. Ulaşım maliyetlerinde bu nedenle bir düzeltme yapıldığında, ilkel ürünler aleyhine olan gelişim biraz daha azalacaktır (55). Haberler'inde belirttiği gibi, konjonktür dönemlerinde genel olarak tarımsal ürünler ve ilkel maddeler fiyatlarında görülen dalgalanmalar, sanayi ürünleri ve tamamlanmış mallar fiyatlarında görülen dalgalanmadan daha fazla olmuştur. Bir ekonomide ihracat sektöründe oluşan verimlilik artışı nedeniyle mal değişim ticaret hadlerinde bir kötüleşme olduysa bu, mutlaka gelişmekte olan ülke aleyhine yorumlanmayabilir. Çünkü, mal değişim ticaret hadleri kötüleşirken, faktörel ticaret hadleri iyileşebilir. Halbuki mal değişim ticaret hadlerindeki kötüleşme, ihracat kesimindeki verimlilik artışından küçük ise durum şüphesiz ülke yararına olmaktadır. Meier'in belirttiği gibi, ülkenin mal ticaret hadleriyle, tek faktörel ticaret hadleri iyileşebilir. Fakat bu konuda bir genelleme yapmak gerekirse, dış ticaret hadleri, gelişmekte olan ülkeler aleyhine gelişme eğilimindedir. Fakat bu her zaman böyle olacaktır anlamına gelmemelidir. Dünya nüfusundaki hızlı artış, üretim alanlarının daralması, sanayileşmiş ülkelerin hammaddelere olan talebinin artması, tarım kesiminden, tarımdışı kesimlere hızla nüfus kayması vb. gibi sebeplerle, gelecekte mal ticaret hadlerinde gelişmekte olan ülkeler lehine bir düzelme olabilecektir (56). Kindleberger'e göre, de, dünya ticaretinde sanayi ürünleri ilkel maddeler aleyhine gelişmemektedir. Fakat gelişmekte olan ülkelerin ticaret hadleri, yalnız İngiltere değil fakat bütün Avrupa karşısında kötüleşirken, gelişmiş ülkelerin ticaret hadleri iyileşmektedir. Kindleberger'e göre bunun sebebi, bir faaliyet dalından diğer faaliyet dalına, kaynaklarını kaydırılmasında iki grup ülkenin kapasiteleri arasındaki mevcut sistematik farktır. Haberler ise, ticaret hadlerinin ilkel maddeler üreten ülkelerin aleyhine veya bu ülkelerin lehine geliştiği şeklindeki görüşlere katılmaktadır. Ona göre ancak düzenli olmayan devri dalgalanmalardan bahsedilebilir. Ne Engel, nede Azalan Verimler Kanunu yapısal bir dengesizliği önceden haber verebilecek nitelikte değildir. Yine Haberler'e göre, ileri sürülen teori yetersiz ampirik delilere dayanmaktadır. Ticaret hadlerinde ileri sürülen bozulma yönündeki gelişmenin gelecekte de devam edeceği hakkında herhangi bir ipucu yoktur. Morgan da, çeşitli mallar, çeşitli ülkeler ve çeşitli dönemler için, kısmi arz etkilerinin

(55) Bkz. SERİN, A.g.e., s.122.

(56) Bkz. İbid, s.123.

ve kısmi talep değişmelerinin tarihi gelişime hakim olduğunu, dik-
katin fiyatlarla ilgili tecrübelerin hep aynı olmadığı hususuna yö-
neltilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bir bütün olarak ilkel madde
fiyatlarının nasıl seyredeceğini kestirmenin mümkün olmadığını be-
lirtmektedir. Bunun yanında, ihracatçı ülkelerin fiyatlarını yükselt-
meleri halinde, ithalatçıların bir taraftan ikame yoluna giderken di-
ğer yandan da yeni ihracatçıların ortaya çıkabileceği endişesi sana-
yi ülkelerini fiyat belirlemede zorlamaktadır. Yani sanayi malları fi-
yatlarının da devamlı artacağı iddiasını ileri sürmek gerçekçi olma-
yacaktır (57). Birde, sanayileşmiş ülkelerde verimliliğin artması so-
nucu, fiyatların düşeceği ve ticaret hadlerinin az gelişmekte olan ül-
keler lehine iyileşeceği ileri sürülmektedir. Ancak sanayi ülkelerin-
de ürettikleri ürünlerin fiyatları düşerken, dış piyasalarda tekeli
tutumları nedeniyle her zaman düşmemektedir. Aynı zamanda sana-
yileşmiş ülkelerdeki verimlilik artışı nedeniyle maliyetler düşse bi-
le, güçlü sendikalar nedeniyle, maliyet düşmeleri ücret artışlarına
yansıtılmaktadır. Yani gelişmekte olan ülkelerin ticaret hadlerine
olumlu etkisi pek olamamaktadır (58).

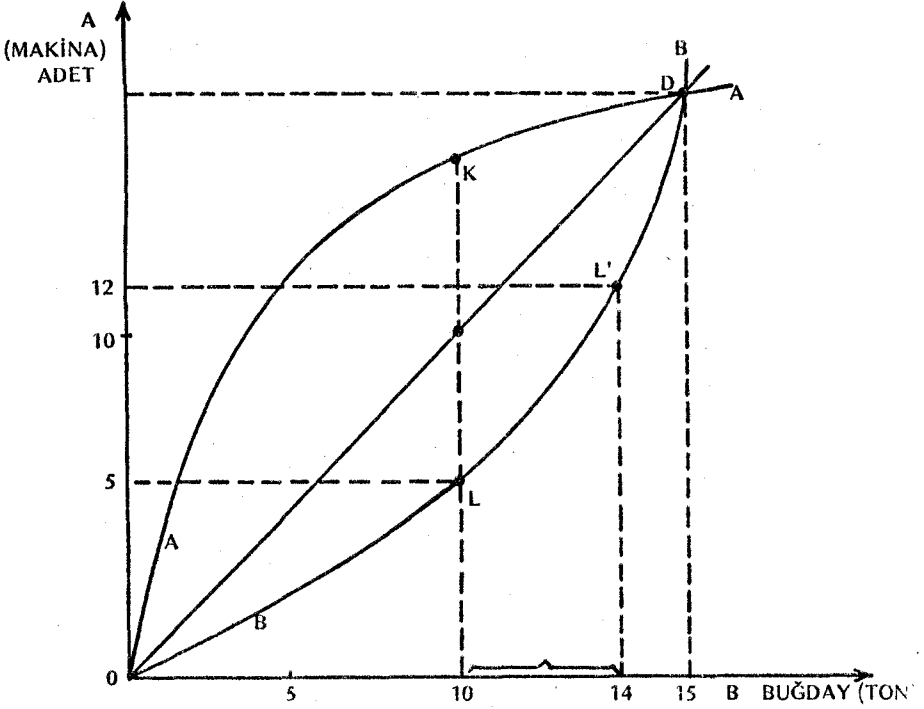
C- İÇ TİCARET HADDİ KAVRAMININ DOĞUŞUNA BİR YAKLAŞIM

Ticaret haddi kavramının doğuşunu dış ticaret teorisi açısın-
dan ortaya koymaya çalıştık. Sanayi ürünüyle, tarım ürünü üreticisi
ülkelerin mal mübadelelerinin nasıl oluştuğunu teklif eğrileri yardı-
mıyla açıkladık. Dış ticarete olduğu gibi iç ticarete de iki sektör
veya daha genel olarak sektörlerarası mal mübadelesinde teklif eğ-
rilerinin işleyişini düşünmeye çalıştık. Piyasada fiyat, arz ve talebin
bir fonksiyonudur (59). Bu fiyat oluşumunda sözkonusu mal (veya
hizmet) ya bir tanedir veya bir mal demetidir. Bir kartezyen diyag-
ramında bir eksen de mal miktarını, diğer eksen de fiyat gösteri-
lerek arz-talep fonksiyonlarının kesiştiği yerde fiyat teşekkül eder.
Fakat bir malın değerli, moneter faktör olan para ile değil de, reel

(57) Bkz. KARLUK, A.g.e., s.92.

(58) Bkz. KARLUK, A.g.e., s.94-100.; «Uluslararası Eko.....», s.177-179; SERİN,
A.g.e., s.121-124; KINDLEBERGER, «The Terms of Trade», s.305-312; MOR-
GAN, «Trends in Terms of Trade.....», s.55; HABERLER «Terms of Trade
and.....», s. 191-285-295-323-343; VINER «Studies in The Theory of Interna-
tional Trade», s.563; MORGAN, «The Long-Run Terms of Trade Between
Agriculture and Manufacturing», s.20-21.

(59) TÜRKBAL, A.g.e., s.385.

ŞEKİL: 1. 6- Teklif Eğrileri ve Denge Ticaret Haddi

faktör olan diğer bir mal cinsinden belirlenmek istenirse ne olacaktır. Yani bir B malının (Buğday) birim değeri, bir A malının (Makina) birim değeri cinsinden ne kadar olacaktır. Bu soruyu yine bir kartezyen diyagram üzerinde açıklamaya çalışırsak; aşağıdaki şekilde de görüldüğü gibi, buğday üreticisi arzettiği farklı miktarlar karşılığı değişik oranda makina talep edecektir. Diyagram normal bir fiyat oluşum grafiği olarak düşünülürse BB eğrisi buğday için normal bir arz eğrisidir. Burada fiyatın yerini reel faktör makina almıştır. Esasen bu normal arz eğrisi, tarım sektörünün arzu ettiği veya teklif ettiği buğdayla makina arasındaki değişim oranlarının geometrik yeridir ki buna ticaret haddi diyoruz. Aynı şekilde, diyagram üzerinde A malı üreten açısından arz eğrisini çizmek istersek, dikey eksenle A malı (makina) miktarını gösterirken yatay eksenle de makinanın buğday cinsinden fiyatını gösterebiliriz. Serbest rekabet şartlarında mübadele dengesi D noktasında oluşacaktır. Bu nokta denge ticaret haddini gösterir. Fakat bir ekonomide bir sektör (sanayi) eksik re-

kabet şartlarında çalışıyorsa veya tekelci tutum içindeyse karşı tarafa (tarım sektörüne) kendi değişim oranını empoze edecektir veya kabul ettirecektir. Pek tabidir ki günümüzde mübadele trampa usulüyle değil de, para aracılığıyla yapıldığına göre, malların değeri para cinsinden belirlenecektir. Malının nisbi değerini yüksek tutan sektör yüksek fiyat kabul ettirecektir. Yine belirttiğimiz gibi az gelişmişlerde sermaye faktörünün kıt oluşu, sanayi mallarına olan talebin yoğunluğu, sanayi kesiminde sermaye birikimini hızlandırma amacı, dış ticarete korumacılık tekelci eğilimler vs. gibi nedenlerle sanayi sektörü tarım karşısında giderek dahada fazla avantajlı duruma gelmektedir. Yani iç ticaret hadleri tarım aleyhine, sanayi lehine gelişmektedir. Dış ticarete bu gelişim Singer-Prebisch teziyle ileri sürülmüş, ampirik olarak da ispatlanmıştır.